

Г.М. Мамырбек^{1*}, А.А. Сейтбекова¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: gulfar76@mail.ru

«ХУСРАУ УА ШЫРЫН» ЕСКЕРТКІШНІҢ ГРАФИКАЛЫҚ, ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Мақалада Құтыбтың «Хұсрау уа Шырын» ортағасырлық жазба ескерткішінің графикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшелігі талданады. Жазба ескерткіште қолданылған әліпби жүйесінің басты ерекшелігі харакаттардың (әріпүсті және әріпасты таңбалар) болуы және бір таңбаның бірнеше дыбыстың орнына жұмсалуды. Сонымен қатар тек араб әріптері ғана емес парсы таңбалары да қолданылған. Ескерткіш тілінің лексикалық құрамы өте күрделі. Онда қыпшақ, қарлұқ, оғыз, араб, парсы сөздерімен қатар, архаикалық элементтер аралас берілген. Таза араб, парсылық сөз тіркестерінің қолданысы да ұшырасады. Ал грамматикалық тұрғыдан кейде қыпшақ, кейде оғыз лексикасы мен қосымшалар басым түсіп отырады. Кейде бір қосымшаның өзінің қыпшақтық та, оғыздық та формасы жарыса қолданылған. Ал ескерткіш тілінде қыпшақ, оғыз не қарлұқ сөздерінің қайсысы басым екендігін әр грамматикалық формалардың лингвостатистикалық есебін шығару негізінде ғана анықталады. Күні бүгінге дейін ғалымдар тарапынан бұл мәселе әртүрлі болжанып келе жатыр. Кей ғалымдар дастанды қыпшақ-оғыз тілінде жазылды десе, кей ғалымдар оғыз-қыпшақ тілінде жазылған деп тұжырымдайды. Мақалада осы мәселелер жан-жақты қарастырылып, нақты мысалдар арқылы талданады.

Тірек сөздер: әріп, әліпби, харакат, түпнұсқа, қыпшақ, қарлұқ, оғыз.

Г. Мамырбек^{1*}, А. Сейтбекова¹

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан
*e-mail: gulfar76@mail.ru

ГРАФИЧЕСКИЙ, ЛЕКСИЧЕСКИЙ И ГРАММАТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ПАМЯТНИКА «ХУСРАУ УА ШЫРЫН»

Аннотация. В статье анализируются графические и лексико-грамматические особенности использования средневекового письменного памятника «Хусрау уа Шырын» Кутба. Главной особенностью данного памятника является наличие в алфавитной системе харакатов (надбуквенные и подбуквенные знаки) и их использование вместо нескольких звуков. Также используется не только арабские, но и персидские графемы. Лексический состав памятника очень сложный. В нем присутствуют кыпчакские, карлукские, огузские, арабские, персидские слова, а также архаичные элементы. Используются арабские и персидские фразы. С грамматической точки зрения преобладает то кыпчакская, то огузская лексика. Используется параллельное употребление грамматических окончаний огузской и кыпчакской формы. Каких из диалектов (кыпчакский, огузский или карлукский) преобладают в языке памятника, определяется на основании лингвостатистического анализа каждой грамматической формы. По сей день не имеется единого мнения о языковой принадлежности данного памятника. Некоторые ученые утверждают, что памятник был написан на кыпчакско-огузском, а некоторые считают, что на огузско-кыпчакском языке. В статье подробно рассматриваются эти вопросы и анализируются на конкретных примерах.

Ключевые слова: буква, алфавит, харакат, оригинал, кыпчак, карлук, огуз.

G. Mamyrbek^{1*}, A. Seitbekova¹

¹ A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
*e-mail.ru: gulfar76@mail.ru

GRAPHIC, LEXICAL AND GRAMMATICAL NATURE OF THE TEXT «KHUSRAU WA SHYRYN»

Abstract. The paper analyzes the graphic and lexical-grammatical features of the use of the medieval written monument «Khusrau ua Shyrin» Kutba. The main feature of this monument is the presence in the alphabetic system of harakats (super-letter and sub-letter signs) and their use instead of several sounds. Not only Arabic but also Persian graphemes are also used. The lexical composition of the monument is very complex. It contains Kypchak, Karluk, Oguz, Arabic, Persian words, as well as archaic elements. Arabic and Persian phrases are used. From a grammatical point of view, the Kypchak or Oguz vocabulary prevails. The parallel use of grammatical endings of the Oguz and Kypchak forms is used. Which of the dialects (Kypchak, Oguz, or Karluk) the language of the monument predominates is determined on the basis of a linguostatistical analysis of each grammatical form? To this day, there is no consensus on the linguistic affiliation of this monument. Some scientists claim that the monument was written in Kypchak-Oguz, and some believe that in the Oguz-Kypchak language. The article discusses these issues in detail and analyzes specific examples.

Keywords: letter, alphabet, harakat, original, kipchak, karluk, oguz.

Кіріспе

Орта ғасыр жазба ескерткіштерінің ішінде қыпшақ-оғыз, оғыз-қыпшақ немесе қыпшақ тілінде жазылған мұралар өте көп. Олар жазылған жеріне қарай Орта Азия, Алтын Орда және мамлюк (Египет) қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер болып бөлінетіні мәлім. Орта Азия мен Алтын Ордада жазылған мұралардың басым бөлігі сол кезеңдегі барлық тайпаларға ортақ түркі әдеби тілінде жазылды. Алайда оларда қолданылған қыпшақ, оғыз, қарлұқ элементтерінің не басым, не кем түсуіне орай тілдік ерекшеліктерінде де айырмашылықтар орын алып отырды. Ал белгілі бір жазба ескерткіште қай элементтің басым екені статистикалық зерттеу аясында ғана анықталатыны мәлім.

Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген түркі ақындары назира дәстүрі бойынша өздеріне ұнаған немесе өз қоғамына сәйкес келетін шығармаларды қайта жазып отырған. Яғни назира дәстүрі дегеніміз бір ақынның жазғанын, екінші бір ақынның қайтадан жырлауы. Бұндай жағдайда екінші ақын шығарманы не толықтай аударарды, не жартылай ғана аударып өзгертеді немесе оқиға желісін ғана негізге алып өздігінше қайтадан жазып шығады. Алтын Орда дәуірінде назира дәстүрімен жазған қыпшақ ақыны Құтып. Оның «Хұсрау уа Шырын» шығармасы XIV ғасырға жатады, ол азербайжан ақыны Низамидың парсы тілінде жазылған «Хұсрау уа Шырын» дастанын түркі тілінде жырлаған. Дастан Алтын Орда дәуірінде жазылған, ал Алтын Орда дәуірінде негізгі ресми тіл – қыпшақ тілі, әрі сол кезеңде өмір сүрген түркі тайпаларының басым бөлігі де қыпшақтар болған. Алайда авторы қыпшақ болса да шығармасын таза қыпшақ тілінде жазбаған. Бұның басты себебі орта ғасырлардағы ақын-жазушылар шығарманы тек өзі сөйлейтін тілде ғана жазса, ол кең таралмайтын болған, сондықтан барлық тайпаға ортақ жазба тілді қолдана отырып және араб, парсы элементтерін молынан енгізе отырып шығарма жазу дәстүрі қалыптасқан. Ғалым Э.Н.Наджип: «Мәселен, Теке тайпасының тумасы өз шығармаларын жазса, ешкім оқымайды. Егер ол оны ортақ кітаби тілде жазса, бүкіл түркі әлеміне танымал болады. Сондықтан олар өздерінің ұлттық және тілдік ерекшеліктеріне қарамастан қалыптасқан әдеби дәстүрді ұстанды» – деп көрсетеді (*Вопросы методов изучения истории тюркских языков. 1961*). Сол себепті де ақындар Құтып сол кезеңдегі қыпшақ, оғыз, қарлұқ тайпаларына тән барлық тілдерге бірдей ортақ ережеге бағынғандықтан өз шығармасын таза қыпшақ тілінде жазған жоқ.

Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастанын зерттеген ғалымдар оның тілдік ерекшеліктері туралы әртүрлі пікір айтады. Е.Бертельс Құтып шығармасын Низами поэмасының тікелей аудармасы десе, азербайжан түркологы Г.Алиев қысқартылған аударма деп көрсеткен. Поляк ғалымы А.Зайончковский керісінше, аудармаға жатқызбай, өзгертіліп жазылған туынды деп бағаласа, Ә.Ибатов та Құтып шығармасы Низами поэмасының сөзбе-сөз тікелей аудармасы емес дейді. Э.Наджип Низами мен Құтып поэмасының мазмұны бір болғанымен, Құтып Алтын Орда кезеңінің әлеуметтік жағын да баяндағандықтан жартылай аударма, жартылай дербес шығарма дей отырып, Низамиде 7000 мың, ал Құтыпта 4700 бәйіт бар екенін айтады (*Э.Наджип. 2017*). Түрік ғалымы Нежметтин Хажиеминоғлұ бұл поэманы Құтып Алтын Орда билеушісі Тыныбек хан мен оның әйелі Мәликенің атынан Низами шығармасынан түрік тіліне

аударған деп көрсете отырып, Низами шығармасында шамамен 5700, Құтыпта 4370 бәйіт бар екенін айтқан (*Necmettin Hacıeminoğlu. 2000*).

Біз өз тарапымыздан жүргізілген зерттеу нәтижесінде, Құтып дастаны 233 беттен, 9456 жолдан, 2364 шумақтан (куплет) тұрады деп тұжырымдаймыз. Әр беттегі жолдар саны әртүрлі. Мәселен, кейбір беттері 42, кейбір беттері 34, 36, 38, 40 жолдан жазылған. Тек бір бетінде 12, бір бетінде 16 жол бар. Әр бетке мұқият талдау жүргізе отырып, дастан тілінде қыпшақ, оғыз және қарлұқ элементтерімен қоса, араб, парсы сөздері мен тіркестерінің де мол қолданылғанын айқындауға болады.

Материал және әдістер

Мақалада «Хұсрау уа Шырын» дастанына зерттеу жүргізген ғалымдар еңбектері басшылыққа алынып, салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу материалы ретінде поляк ғалымы Ананиаш Зайончковскийдің 1958 жылы жариялаған түпнұсқасы, түрік ғалымы Неджмеддин Хаджыеминоғлы мен түрколог Әмір Наджиптің зерттеулері пайдаланылды. Мақала жазу барысында сипаттау, салыстырмалы талдау, жүйелеу және тұжырымдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастаны жайлы ең алғашқы мәлімет француз түркологы Жан Денидің 1921 жылы шыққан «Grammaire de la langue turque» (Түрік грамматикасы) еңбегінде айтылды (*Orhan Kemal Tavukçu. 2000*). 1946 жылы татар ғалымы А.Тагирджанов «Хосров и Ширин. Хутба» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Поляк ғалымы Ананиаш Зайончковский 1958 жылы дастанның факсимилиесі мен транскрипциясын, 1961 жылы сөздігін жариялады. Азербайжан шығыстанушысы Газнафар Алиев «Сравнительное изучение поэмы Низами Гянджеви «Хосров и Ширин» и одноименная поэма Амир Хосрова Дехлеви» деген тақырыпта диссертация қорғап, 1960 жылы «Легенда о Хосров и Ширин в литературах народов Востока» атты ғылыми еңбек жариялады. 1974, 1979 жылы қазақстандық ғалымдар Ә.Наджип пен А.Ибатов Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігін жарыққа шығарды. Ғалым М.Сабыр 1995 жылы «Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының тіліндегі реликт тұлалар (XIV ғасыр)» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. 2012 жылы қазақ ғалымдары Ә.Керімұлы мен Т.Қыдыр «Хұсрау уа Шырын» дастанын А.Зайончковский жариялаған факсимилие негізінде қазақ тіліне аударды.

Жалпы ғалымдар тұжырымынша, «Хұсрау уа Шырын» дастаны 1342 жылы Алтын Ордада жазылған, оны 1383 жылы қыпшақ руынан шыққан Берке Факих Египетте қайта көшірген. Барлық ғалымдардың зерттеуіне негіз болған осы көшірме. Ол қазір Париждің Ұлттық кітапханасында сақтаулы тұр.

Нәтижелер және талқылау

Дастанның графикалық сипаты. VIII ғасырдан бастап қолданысқа енген араб графикасы бүкіл түркі халықтарының рухани-мәдени өміріне айтарлықтай ықпал етті, оның жарқын көрінісі орта ғасыр мұраларының араб әліпбиімен жазылуы. Құтып та өз шығармасын араб жазуымен қалдырды. Дастанның графикалық сипатына тоқталар болсақ, ескерткіште қолданылған таңбалардың саны 30. Оның жиырма сегізі араб, екеуі парсы (چ, پ) таңбасы. Шығарма қадим жазу үлгісімен жазылғандықтан, дауыстылардың харакаттар арқылы берілуі басым. Түркі тілдеріндегі барлық дауысты дыбыстар араб әліпбиіндегі үш-ақ таңбамен (а, у, й) берілген. Мәтінде дауысты дыбыстар таңбаланбай харакат арқылы да, сондай-ақ таңба арқылы да беріліп отырған. Мысалы: قموغ - қмуғ дегенде а (қамуғ), بشلادی - бшлады дегенде а (башлады), كونكل - көңл дегенде ү (көңүл), منيم - мнім дегенде е (менім) таңбаланбаған. Дауыстылардың бұлайша жазуда көрсетілмеуі араб тіліндегі харакаттарға байланысты. Дауыстылары жазылмаған сөздерді контекстке және сөздің мағынасына қарай ажырату керек.

Жалпы араб жазу жүйесінде харакаттардың өз атауы бар, олар: фатха (а), дамма (у), кесра (й). «Хұсрау уа Шырын» дастанында харакаттар:

Фатха а, ә, е дыбыстарының

Кесра е, ы, і, й дыбыстарының

Дамма ұ, ү, у, о, ө дыбыстарының мәнін берген.

Дауысты дыбыстар жазуда таңба арқылы да берілген. Мысалы: *تيليمدين* - *тілімдін*, *يارى* – *йары*, *توردونك* – *тұрдұң*. Бұл сөздерде барлық дауысты дыбыстар таңбаланып тұр. Шығармада сонымен қатар араб жазуына тән ташдид белгісі қолданылған. Яғни екі дауыссыз қатар келсе біреуі ғана таңбаланып, үстіне ташдид қойылады. Мысалы: *تورائى* – *төретті*, *وتورئى* – *отұртты*, *قولارينك* – *құлларың* т.б.

Бірақ ташдид белгісін қолданбай, қатар келген екі дауыссызды да таңбалап отыру да молынан ұшырасады. Мысалы: *قوللوق* – *құллуқ*, *كونكولارينك* – *көңүлдернің*, *تئننى* – *тәнні*, *ويوننى* – *ойұнны*, *ايتتى* – *айтты*, т.б.

Дауыссыз дыбыстарға тоқталсақ, «Хұсрау уа Шырын» дастанында араб әліпбиіндегі барлық дауыссыздар таңбасы қолданылған.

Дастанның лексикалық және грамматикалық сипаты. Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастанының тіліне қатысты ғалымдар әртүрлі болжам ұсынды. А.Самойлович ескерткіште қолданылған түркі сөздерінің басым көпшілігі оғыздарға тән, сондықтан оғыз тілінің негізінде жазылған десе, Э.Наджиптің пікірінше, қыпшақ элементтеріне қарағанда оғыз элементтері басым және ұйғыр әдеби тіл дәстүрінің де ықпалына ұшыраған, ал Н.Баскаков ұйғыр элементтері бар болғанымен, қыпшақ тілінің негізінде жазылған дейді. Ғалым Ә.Ибатов қосымшаларды өзара салыстыра отырып, қыпшақ тіліне тән қосымшаның басым екенін айтқан (*Әдеби жәдігерлер. 2012*). А.Зайончковский мен А.Щербак та шығарма қыпшақ тілінде жазылған деп тұжырымдаған. Жалпы белгілі бір ескерткіш тілінде оғыз басым ба, қыпшақ басым ба, қарлұқ элементі басым ба, әлде араб, парсы сөздері басым ба деген болжамды анықтау үшін ол ескерткіштің лексикасын, фонетикасын және грамматикалық формаларын мұқият салыстыра зерттеп шығу керек, онсыз белгілі бір тілдің негізінде жазылды деп тұжырымдауға болмайды.

Жалпы Құтыптың шығармасы елу үш мыңнан аса сөзден тұрады (қайталамаларын қоса есептегенде). Шығармада қолданылған сөздерді бес топқа бөлуге болады:

1. Қыпшақ лексикасы
2. Оғыз лексикасы
3. Қарлұқ лексикасы
4. Араб лексикасы
5. Парсы лексикасы

Қыпшақ, оғыз, қарлұқ элементтері. Қыпшақтардың ауызекі тілінің зерттелу тарихы М.Қашғаридан басталғаны белгілі. М.Қашқари өз еңбегінде елуден астам қыпшақ сөзін бере отырып, қыпшақтардың түркілер арасында оғыздардан кейінгі ең ірі тайпалардың бірі болғандығын көрсеткен. Қыпшақтардың әлемге әйгілі болып дәуірлеген кезеңі XII-XIV ғасырлар. «Хұсрау уа Шырын» дастаны қыпшақ тілінің ресми тіл болған кезеңінде жазылған. Сондықтан шығармада оғыз, қарлұқ сөздерімен қоса, қыпшақ сөздері де молынан кездеседі. Ғалымдардың тұжырымынша, қыпшақ тілінің оғыз және қарлұқ тілдерінен басты айырмашылығы мынадай:

- 1) 8-9 дауыстының болуы, ы, і, у, и дыбыстарының түрлі мәнермен айтылатындығы;
- 2) Қосымшалар құрамында еріндік дауыстының айтылмайтындығы;
- 3) Сөз құрамындағы еріндік үндесудің әлсіздігі;
- 4) Созылыңқы дауыстылардың жоқтығы;
- 5) Көне түркі тіліндегі ғ, г дауыссыздары мен дауыстылардың тіркесі орнына өзгергерген жаңа тіркестердің қолданылатындығы: ау, ой, ыу, ей, ій, үй, үу, ұу.
- 6) Сөз басындағы қатаң қ, к, т дауыссыздарының жиірек қолданылатындығы;
- 7) Сөз басында й, ж, дж дауыссыздарының жарыса қолданылатындығы;

8) Сөз ішінде екі дауысты аралығында келген п, қ, к қатандарының ұянданатыны (М.Сабыр. 2021).

«Хұсрау уа Шырын» дастанындағы грамматикалық формалар мен жекелеген лексиканы бөлек-бөлек салыстырса, кей жағдайда қыпшақтық, кей жағдайда оғыз, қарлұқтық белгілердің басым болатындығын байқауға болады. Мәселен, іс-әрекеттің өткен шақта істелгенін білдіретін оғыздық -мыш (-міш) жұрнағы «Хұсрау уа Шырын» дастанында 215 рет қолданылған, ал осы жұрнақтың қыпшақтық -ған (-ген) формасы 128 рет қолданылған. Әрі бір түбірдің өзінде екі жұрнақтың да жарыспалы түрде берілгенін аңғарамыз. Мысалы: *Көрүб ол тағда қылмыш ишлеріні, Таңырқар ерділер қылмышларыны (Көріп ол тауда қылған істерін, Таңырқайтын еді қылғандарына). Білігілдер айытмыш ол күн ей йар, Йаман езгү белүргеі кімде не бар (Данышпандар айтқан ол күні ей, дос, Жаман, жақсы белгілі болады, кімде не бар). Баһасыз барчаларқа бергучі құт, Хайласыз ташны қылған лағыл уа йақут (Бағасыз баршаларға беруші құт, Айласыз тасты қылған лағыл мен жақұт). Тілеп Шавур айытқан тиг нышанын, Сұрар шахзаданың тұрған мекенін (Шавур айтқандай белгіні сұрап, Шахзаданың тұрған мекенін сұрап)* т.б.

Жоғарыдағы статистикаға қарап, «Хұсрау уа Шырын» дастаны оғыз тілінде жазылды деп болжауға болмайды. Өйткені бір грамматикалық формада оғыздық форма басым түссе, енді бір грамматикалық формада қыпшақтық форма басым болып шығады. Сондықтан солардың барлығының статистикасын жинақтағаннан кейін ғана, қай тілдің басым екенін анықтай аламыз. Біздің тұжырым бойынша, «Хұсрау уа Шырын» дастанында қыпшақ сөздері мен қыпшақтық формалар басым. Мәселен, оғыз тілінің негізгі бір белгісі сөз басындағы м дыбысының орнына б дыбысының қолданылуы: *баңа (маңа емес), бен (мен емес)*. Алайда «Хұсрау уа Шырында» оғыз тілінің бұл белгісі мүлде кездеспейді, таза қыпшақтық (*маңа, мен*) формасы ғана қолданылған. Мысалы: *Шырын сөзүн маңа кім айтұр ерсе, Тәнімдін сүргемін өз жаным ерсе (Шырын сөзін кім маған айтар болса, Тәнімнен өшіремін өз жаным болса). Не қылдым мен тейу болұб пұшайман, Қалыб өз қылмышы ішінге хайран (Мен не істедім деп пұшайман болып, Өз істеген істеріне қайран қалды)* т.б.

Оғыз группасына тән құбылыстың бірі сөз басындағы б дыбысының түсіп қалып олды болып айтылуы. «Хұсрау уа Шырында» бұл сөздің оғыздық формасы мүлде жоқ, қыпшақтық форма 166 рет кездеседі: *Аның тиг көркі болды елде мәшһүр, Йүзін көрген бұ Йусуф тейу сақнұр (Көркі елге сондай болды мәшһүр, Жүзін көрген бұл Йусуф деп ойлар), Кім уш мұндағ перишан болды ішім, Уш андын кім бұ шурет болды ішім (Осындай қайғыда болды ісім, Сондықтан осы сурет болды ісім)* т.б.

Сөз басында й, ж, дж дауыссыздарының жарыса қолданылуын ғалымдар қыпшақ тілінің ерекшелігіне жатқызады. Бұл ерекшелік «Хұсрау уа Шырында» сақталған. Статистикалық тұрғыдан алғанда сөз басында й-мен таңбаланған сөздер 3011, ж-мен таңбаланған сөздер 595. Мысалы: *Бұ күн йанымда болса ерді ол йар, Бұ йаңлығ болмаз ердім гашық да зар (Бұл күні жанымда болса еді ол жар, Бұл сияқты болмас едім гашықтықта зар). Жамалың нұрыдын жаным йарұтқыл, Йарың бірле бұ өлмішні тіріг қыл (Көркіңнің нұрынан жанымды жаратқыл, Жарығыңмен бұл өлгенді тірілткіл)* т.б.

«Хұсрау уа Шырын» мәтінінде қарлұқ тілінің элементтері де аз емес. Мысалы, қыпшақ тілдерінде г дыбысы у-ға алмасады, ал дастанда қарлұқ тілінің дыбыстық ерекшелігі сақталған. Мысалы: *ачғушы*, т.б. *Тілі діл қуфлының ачғушы ерді, Изид нусрет қылычын берміш ерді (Діл құлтының ашқышы тілі еді, Тәңірі соған жеңіс қылышын берген еді)*.

М.Қашғари өз еңбегінде мұндай сөздердің бұйрық етістікке қ, г әріптерінің кірігуі арқылы жасалатынын айтқан: «Чігіл, қашқар, арғу, барсаған, ұйғыр және Жоғары Чыңға дейінгі тайпалардың бәріне де осы мағынадағы іс істеушіні білдіретін сөздер бұйрық етістіктен жасалады. Өткен шақ етістігінің қосымшасы -ды орнына қ, г әріптері бар немесе қатаң айтылатын сөздерге г, одан басқа ұяң сөздерге г болып қосылады, ч мен ы сол күйінде қалады. Олардың тілінде бар – бұйрық етістігі, барғучы – іс істеуші, тұр – бұйрық форма, тұрғучы – іс істеушіні білдіретін сөз. Қатаң сөздерде иа құрғучы – жай құрушы, тавар

қапғушы – тауар ұрлаушы, ат сувғарғучы – ат суарушы деген сияқты. *Ет тоғрағучы – ет тураушы, евгә оғрағучы – үйге оралушы* деген сияқты. Оғыз, қыпшақтар және суварлармен бірге тұратындар бұл тұлғаны *тоғрадачы* және *оғрадачы* түрінде айтады» (Қашқари М. 1993).

Қорыта айтқанда, «Хұсрау уа Шырын» дастанында оғыз, қыпшақ, қарлұқ сөздері мен оларға тән грамматикалық формалар жарыса қолданылып отырған. Біз өз тарапымыздан жүргізілген статистикалық зерттеуге сүйене отырып, шығарма тілінде қыпшақ элементтері басым қолданылған деген тұжырым жасаймыз.

Араб және парсы сөздері. Жалпы араб сөздері Орта Азияға ислам дінінің таралуымен енгені мәлім. Тарихи деректерде Орта Азия мен Қазақстан жеріне ислам дінінің келуі араб халифаларының ислам дінін тарату саясатымен тығыз байланысты болғандығы айтылады. Оған умейттар, саманилер, аббасилер құрған халифалықтарды жатқызады. Зерттеуші Н.Мансұровтың тұжырымынша, Орта Азия ең алғаш умейттар тұсында ислам дінін қабылдаған, олар исламды қабылдату үшін түркі халықтарының барлық жазу-сызуын, мәдениетін, әдебиетін жойып, аса қаталдық танытқан. Сонымен қатар, бұтқа табынудың орталығы болған Самарқанд және Бұқара қалаларына көптеген медреселер мен мешіттер салған. Нәтижесінде бұл қалалар ең басты діни орталыққа айналған. Одан кейінгі Х ғасырдағы саманилер дәуірінде ислам дінінің таралуы ерекше қарқынмен жүргізіліп, медреселерде тек шарифат ілімдері оқытылатын болған. Сол арқылы дін өкілдерін даярлап исламды Орта Азияға тарату саясатын қарқынды түрде жүргізген (Н.Мансұров. 2011). Ал парсы сөздерінің Орта Азия жеріндегі қолданысы ислам діні таралмай тұрғанда басталған. Себебі, түркілер ежелден иран (соғды) халқымен көршілес отырған, ал арабтармен ешқашан көршілес болмаған. Түркілер мен иран тектес халықтар арасындағы байланыстың нақты мерзімі туралы ғалымдар арасында бірізді пікір жоқ.

Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастаны XIV ғасырда жазылғандықтан, шығарма тілінде араб, парсы сөздері молынан ұшырасады. Тіпті дастан таза арабша «Бисмилләһи рахмани рахим», яғни «Ерекше мейірімді Алланың атымен (бастаймын)» деген сөз тіркесінен басталады. Зерттеушілер дерегіне сүйенсек, бұл тіркесті Алланың елшісі Мұхаммед пайғамбар жиі қолданып, жазған хаттарын міндетті түрде осы тіркеспен бастаған. Сондықтан ислам діні тарағаннан кейінгі орта ғасырдағы түркі жазбаларында осы сөз тіркесін қолдану үрдісі дәстүрге айналған болатын.

«Хұсрау уа Шырын» дастанындағы араб және парсы сөздерін үлкен үш топқа бөлуге болады:

1. Тура мағынада қолданылған сөздер.
2. Ауыспалы мағынада қолданылған сөздер.
3. Тіркес арқылы берілген сөздер.

Шығармада ең көп қолданылған араб сөзі *уа* шылауы. Бұл сөз 279 рет қолданылған. *Уа* шылауының қыпшақтық варианты *йане* сөзі 89 рет қолданылған. Дастан мәтінінде қазіргі қазақ тілінде күнделікті қолданыста бар араб, парсы сөздері және қазіргі тілімізде мүлде жоқ араб, парсы сөздері молынан ұшырасады. Мысалы: *тауфиқ, сайқал, мүбәрәк, мүшкіл, медет, халайық, дәлел, нышан, құдрет, нығмет, пиғыл, гауһар, қанағат, разы, рахат* немесе *гафлет, мүшк, мағзы, махмұр, муфаррих, фәли, таухид, таһир, афлак, мұхандис, маужуд, бахшиши, мағбуд, зуннар, мұхал, фәләк, чарх, хошнуд, жисм, хидайат, фарағат, шафигим, бустан, уахи, миграж, тедебир* т.б.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, дастан мәтініндегі жекелеген сөздер мен қосымшаларды статистикалық тұрғыдан зерделегенде қыпшақ элементтерінің басым екенін байқауға болады. Ең алғаш Фирдаусидың «Шахнамасының» бір бөлігінде айтылған оқиғаны кейіннен Низами үлкен дастанға айналдырды. Парсы тілінде жазылған Низамидың «Хұсрау уа Шырын» дастанын назира дәстүрімен иран және түркі әдебиетінде көптеген ақындар жырлап, «Фархат Шырын», «Хұсрау Шырын» деген атаулармен қалдырды.

Барлық нұсқадағы шығарманың негізгі өзегі сүйіспеншілік пен махаббат. Түрік ғалымы Орхан Кемал «Хұсрау уа Шырын» дастанын жазған жиырмаға жуық иран, он бестен аса түркі ақындарының есімін көрсетеді. Мәселен, иран әдебиетінде «Хұсрау уа Шырын» деген атпен дастан қалдырған ақындар Низами (XII ғ.), Әмір Хұсрау (XIII ғ.), Шихабуддин Абдулла, Хатифи (XIV ғ.), Касими (XVI ғ.), Кевсери (XVI ғ.), Шапур (XVI ғ.), Асаф Хан (XVI ғ.), Шариф Каши (XVI ғ.), Рухул-емин (XVII ғ.), Машрики (XVII ғ.), Хинду (XVII ғ.), Ибраһим Едхем (XVII ғ.), Хизри (XVII ғ.), Нами (XVIII ғ.), Шихаб-и Туршизи (XVIII ғ.), Шуле (XVIII ғ.) және шағын өлең арнаған ақын Имамуддин Факих, Хилали (Бедруддин) т.б. Ал түркі әдебиетінде «Хұсрау уа Шырын» дастанын жырлаған ақындар: Құтып (XIV ғ.), Фахри (XIV ғ.), Шейхи (Хақим Синан) (XV ғ.), Ахмед Ридван (XVI ғ.), Садри (Гайдар II) (XVI ғ.), Хаяти (XVI ғ.), Жалили (Абдулжелил) (XVI ғ.), Ефшанжи (XVI ғ.), Сахири (XVI ғ.), Имамзаде Ахмед (XVI ғ.), Халифа (XVI ғ.), Идрис бег (Махви) (XVI ғ.), Фасих Ахмед Деде (XVII ғ.), Салим (XVIII ғ.), Мұстафа Насыр (XIX ғ.), Самед Вургун (XX ғ.). Сонымен қатар, гуран, күрт тілдерінде жазылған «Хұсрау уа Шырын» дастаны туралы ақпарат берген (*Orhan Kemal Tavukçu. 2000*). Бұл ақпараттан «Хұсрау уа Шырын» дастаны түркі әдебиетінде XIV-XX ғасыр аралығында, яғни 7 ғасыр бойы үздіксіз назира дәстүрі желісімен бірнеше рет әрі бірнеше ақындар тарапынан қайтадан жырланғанын айқын көреміз.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН АР14869737 «Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштері тілін лексикографиялаудың теориясы мен практикасы» атты гранттық жоба аясында әзірленді.

Әдебиеттер

- Вопросы методов изучения истории тюркских языков. –Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1961. –226 с.
- Э.Наджиб. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосрау и Ширин». Кутба. -Астана: Международная Тюркская академия, 2017. Т. I. -366 с.
- Necmettin Nacieminoğlu. Kutb'n Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri. -Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000, 477 s.
- Orhan Kemal Tavukçu. Ahmed Ridvan Husrev ü Şirin (inceleme-metin). Doktora tezi. Erzurum, 2000. 566 s.
- Әдеби жәдігерлер. 16 том. -Алматы: «Таймс» баспа үйі, 2012 ж. -480 б.
- М.Сабыр. Қыпшақтану. -Алматы: «Liber» баспасы, 2021, - 256 б.
- Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. –Алматы: Ана тілі, 1993.
- Н.Мансұров. XIX ғасыр поэзиясындағы араб, иран кірме сөздерінің семантикалық сипаты. – Шымкент: «Нұрдана-LTD». 2011. – 112 б.

References

- Voprosy metodov izuchenia istorii türkskih iazykov. –Aşhabad: İzd-vo AN Turkmenskoi SSR, 1961. –226 s.
- E.Najip. İstoriko-sravnitelnyi slovär türkskih iazykov XIV veka. Na materiale «Hosrau i Şirin». Kutba. -Astana: Mejdunarodnaia Türkskaia akademia, 2017. T. I. -366 s.
- Necmettin Nacieminoğlu. Kutb'n Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri. -Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000, 477 s.
- Orhan Kemal Tavukçu. Ahmed Ridvan Husrev ü Şirin (inceleme-metin). Doktora tezi. Erzurum, 2000. 566 s.
- Ädebi jädiğerler. 16 tom. -Almaty: «Taims» baspa üii, 2012 j. -480 b.
- M.Sabyr. Qypşaqтанu. -Almaty: «Liber» baspasы, 2021, - 256 b.
- M.Qaşqari. Tübi bir türki tılı. –Almaty: Ana tılı, 1993.
- N.Mansürov. XIX ғасыр poeziyasыndağы arab, iran kırme sözderiniñ semantikalyq sipaty. – Şymkent: «Nürdana-LTD». 2011. – 112 b.